

Türkiye’de Din-Siyaset İlişkisi: Halkların Demokratik Partisi (HDP) Örneği

RAMAZAN AKKIR^a

Geliş Tarihi: 02.09.2018 | Kabul Tarihi: 27.10.2018

Öz: Siyaset sahnesine çıkması 1990’lı yıllara rastlayan ve ağırlıklı olarak Kürtlerin sorunlarını, etnik siyaseti ve kimlik problemlerini ön plana çıkaran Kürt siyaseti; ana omurgasını Halkın Emek Partisi (HEP), Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP), Demokrasi Partisi (DEP), Halkın Demokrasi Partisi (HADEP), Demokratik Halk Partisi (DEHAP), Demokratik Toplum Partisi (DTP), Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) ve Halkların Demokratik Partisi (HDP) gibi sol tandanslı partiler oluşturmaktadır. Sol söylemi benimseyen ve sosyal demokrat partilerle ittifak eden bu hareket, özellikle nüfusun yoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden oy almaktadır. Bu makalede; Kürt siyasal hareketinin dine, laikliğe, din eğitime, Diyanet İşleri Başkanlığı’na, İmam Hatip Okullarına, Aleviliğe bakışı partinin resmi yayınlarına, parti sözcülerinin ve eş başkanların konuşmalarına müracaat edilerek analiz edilecektir. HDP’nin din söylemi bütüncül bir perspektifle ortaya koymak için belirlenen metodoloji ise deskriptif yöntem ve kısmen söylem analizidir. Bunun içinde öncelikle Kürt siyasal hareketinin kısa tarihçesi ve ideolojik bagajı verilerek HDP’nin din söylemi, belli parametreler doğrultusunda incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: HDP, Kürt, etnik siyaset, din, laiklik, siyaset.

^a Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Böl.
ramazanakkir@gmail.com

Relationship between Religion and Politics in Turkey: The Case of The Peoples' Democratic Party (HDP)

Abstract: The Kurdish politics which go on political scene coincided with the 1990s and predominantly address Kurdish problems, ethnic politics and identity problem; its main backbone is formed with left-handed parties such as The Peoples' Labor Party (HEP), Freedom and Democracy Party (ÖZDEP), Democracy Party (DEP), The People's Democracy Party (HADEP), Democratic Peoples Party (DEHAP), The Democratic Society Party (DTP), the Peace and Democracy Party (BDP) and the People's Democratic Party (HDP). This movement which embraces the left-wing discourse and alliances with social democratic parties takes votes in the eastern and southeastern Anatolia region where the population is especially consist of mostly by the Kurds. In this article, The Kurdish political movement will be analyzed by referring religion, secularism, religious education, the Presidency of Religious Affairs, the Imam Hatip Schools, view to Alevism, party's official publications, party spokespersons and co-chairs' speeches. HDP's methodology for determining religious discourse from a holistic perspective is the descriptive method and partly discourse analysis. Therefore, the short history of the Kurdish political movement and ideological baggage will be given and the discourse of HDP will be examined in line with certain parameters.

Keywords: HDP, Kurdish, ethnic, religion, secularism, politics.

© Akkır, Ramazan. "Türkiye'de Din-Siyaset İlişkisi: Halkların Demokratik Partisi (HDP) Örneği." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2018), 83-112.

1. Kürt Siyasal Hareketinin Kısa Tarihçesi

1.1. Etnik Siyaset ve Kürtler

Mevcut toplumsal grup ya da sosyal sınıfların siyasal hayattaki yansıması, temsilcisi ve dışavurumu (Vergin, 2004: 6) olan siyasi partilerin en önemli misyonlarından biri, temsilcisi oldukları sınıfın ekonomik, kültürel ve toplumsal menfaatlerini birleştirmek ve savunmaktır (Özbudun, 1979: 81-82). Türkiye’nin çok partili demokratik hayata geçme kararını alması ile beraber, farklı ideolojik bagaja sahip partiler kurulmaya başlamıştır. Kısa bir süre içinde bir ‘partiler cenneti’ne dönen siyaset arenası; kendini milliyetçi, Kemalist, sosyalist veya İslamcı-muhafazakâr olarak tanımlayan partilerin kuruluşuna tanıklık etmiştir. Bazılarının ömrü kısa olmakla beraber, ideolojik olarak farklı hüviyetlere sahip yüzlerce parti kısa süre içinde kurulmuş ve faaliyet göstermiştir. Bunların bazıları da etnik hüviyete dayalı ve sadece belli etnik grubun menfaat ve çıkarına odaklanmış partilerdir.

Siyasal hayatta ortaya çıkan bu oluşumların doğru anlaşılabilmesi için, siyasi partiler değişik kriterlere göre tanımlanmış ve tasnife tabi tutulmuştur. Duverger tarafından yapılan kadro ve kitle partisi (Duverger, 1976: 107-115) gibi ayrımların yanı sıra, etnik merkezli tanımlama veya tasnifler de mevcuttur. Örneğin Larry Diamond ve Richard Gunther partileri dayandıkları toplumsal temeller bakımından tasnife tabi tutarak elit partiler, kütle partileri, etnik temele ait partiler, seçim partileri ve hareket partileri olmak üzere beş gruba ayırmıştır (Özbudun, 1979: 80). Kısacası, siyaset biliminde farklı kriterleri esas alan tasnifler fazlasıyla mevcuttur.

Bu tasnif kriterlerinden birisi de etnisitedir. Subjektif olarak soy, akrabalık veya kan temelinde tanımlanan sosyolojik bir kategori olan etnisite, kişinin veya grubun kendisini nasıl algıladığı ile ilgili olan bir gerçekliktir (Aktürk, 2008: 43). Klasik sosyolojinin kurucularından olan Max Weber etnik grubu şöyle tanımlamaktadır; *“Fiziksel tip ya da geleneklerin veya her ikisinin benzerliği veyahut da kolonizasyon ve göç anıları nedeniyle onak soya*

olan öznel bir inanç sahibi olan bu gruplara etnik grup adını vereceğiz; bu inanç grup oluşumunun genişlemesi açısından önemli olmalıdır.” Weber’in tanımlamasından anlaşılacağı üzere, “Bu inanış, grubun oluşması ve yayılmasında etkilidir.” Ancak bu oluşunda “Nesnel bir kan bağıının olup olmaması önemli değildir” (2012: 513). Anlaşılacağı üzere, etnik tanımlamasında aslanan kişi ya da grubun kendisinin ne olduğu değil; kendisini nasıl algıladığı, tanımladığı veya gördüğüdür.

Etnik siyaset alanındaki çalışmalarıyla tanınan Donald L. Horowitz; etnik partiyi, partinin gördüğü seçmen desteğinin demografik özelliğine göre tanımlamayı tercih etmiştir. Akriba toplulukları ile etnik parti arasında analogiler kuran Horowitz’e göre bu çeşit parti, seçmen desteğinin ağırlığını belirlenebilen (identifiable) bir etnik gruptan alan ve bu desteği de kendi seçmen grubunun menfaat veya beklentileri doğrultusunda kullanır (Horowitz, 1985: 291).

Etnik, etnik olmayan ve multietnik parti biçiminde üçlü tasnife giden Horowitz’e göre, yalnızca belirli bir etnik kümeden destek gören ve farklı etnik grupları dışlayacak biçimde politika üreten herhangi bir partiyi etnik olarak tanımlayabiliriz. Parantezin dışında hiçbir etnik grubu bırakmayan multietnik parti ise siyasi stratejisinin odak noktasına bütün etnik grupların talep, beklenti ve isteklerini koyar. Politikasını etnik beklentilere göre belirlemeyen etnik olmayan partiler ise ulusal çapta politika üretmeye ve genel olarak tüm toplumu kuşatmaya çalışır(Horowitz, 1985: 298-301).

Horowitz’in bu tanımlamasını eleştiren Chandra ise etnik partinin seçmen tabanına değil de partinin kendi seçmen kitesine verdiği mesajlara bakılarak anlaşılması gerektiğini savunur. Ona göre, bir partinin niçin etnik olduğunu veya neden belli bir etnisiteden destek aldığını anlayabilmek için, öncelikle diğer etnik gruplardan niçin destek alamadığını araştırmak gerekmektedir. Bunun için de partinin seçmene neler önerdiğine, nasıl bir mesaj verdiğine ve hangi kavram düzeneği üzerinden mesajını kurguladığına bakmak gerekmektedir. Hindistan

özelinde farklı etnik unsurları, siyaset biçimlerini ve etnik partilerin neden başarılı olduğunu araştıran Chandra; etnik partiyi, kendisini belirli bir etnik kümenin temsilcisi olarak deklare eden ve bu temsiliyeti diğer farklı etnik unsurları dışarıda bırakacak biçimde organize eden; seçmenlerini belirli bir yere seferber ederken belirli bir topluluk adına davranmayı stratejisinin merkezine koyan parti biçiminde betimler. Bu tanımlamayı da ascription (üstüne atma, atıf), exclusion (hariç tutma) ve centrality (merkeziyeçilik) kavramları üzerinden yapar (Chandra, 2004: 3). Kısacası, farklı etnik unsurların olduğu toplumlarda etnik merkezi partiler bulunmakta ve farklı tasniflerin ortaya çıkmasına kaynaklık etmektedir.

Osmanlı bakiyesi olan Anadolu ise farklı etnik grup ve kimlikte insanların yaşadığı bir coğrafyadır. Türkler, Kürtler, Lazlar, Çerkezler, Araplar bu etnik grupların sadece birkaçıdır. Ülkenin genelinde yaşamakla beraber, yoğun olarak Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu Bölgesinde yaşayan Kürtler, en kalabalık etnik gruplarından biridir. 1990’lı yıllara kadar Kürtler, sağ veya sol, farklı partilerin çatısı altında politika yapmışlardır. Bir dönem Demokrat Parti’yi, bir dönem Özal’lı Anavatan Partisi’ni oy veren Kürtlerin çoğunluğu, son dönemde sol veya sosyalist nitelikli partileri desteklemektir. Bu oy vermek tavrında yaşanan değişim doksanlı yıllara rastlar.

Bu dönemin temel özelliği; Kürtlerin bizatihi kendi kimlikleriyle siyaset sahnesine çıkması, politika üretmeye başlaması, etnik varlıklarının farkına varmaları ve küresel ölçekte ulusal bilincin idrak edildiği yıllar olmasıdır(Connor, 2004: 41). Kürtlerin etnik farklılıklarının hissetmeye başlamalarının arka planında birkaç faktörün bulunduğu belirtilmektedir. Bunların başında, 1980’lerin başından itibaren Türkiye’de iyice gün yüzüne çıkan Kürt sorununa paralel olarak Abdullah Öcalan liderliğinde kurulan PKK’nın varlığı(Ertosun, Tomaslar, 2015: 72), 12 Eylül darbesi ve darbe sürecinde yaşanan insan hakları ihlalleri, ihlaller ile beraber başlayan demokratikleşme hamlelerinin artışı, Avrupa Birliği üyeliği çalışmaları ve küreselleşme gibi faktörlerdir.

Bu çerçevede doksanlı yıllar, Türkiye'nin küresel dünyaya açılması ve etnik nitelikli siyaset biçiminin de görünür olmaya başlaması itibarıyla bir dönüm noktası olma özelliği taşıyor (Beriker, 2009: 180). Kısacası, bu dönem Türkiye'de yeni bir siyaset biçiminin başladığı yıllardır.

1.2. Kürtçü Partiler ve Temel Özellikleri

Etnik kimliklerin varlığının yoğun olarak görülmeye başladığı doksanlı yıllarda politik arenaya adım atan Kürt siyasal hareketinin ilk partisi, Halkın Emek Partisi (HEP) olmuştur. Kurulduğu günden itibaren sol bir program ve sekülerist bir ideolojik söylem ile hareket etmenin (Bora, 2017: 895) yanı sıra, terör örgütü PKK'dan 'kısmen' bağımsız olarak gelişen bu partiler; sırasıyla Halkın Emek Partisi (HEP), Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP), Demokrasi Partisi (DEP), Halkın Demokrasi Partisi (HADEP), Demokratik Halk Partisi (DEHAP), Demokratik Toplum Partisi (DTP), Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) ve son olarak Halkların Demokratik Partisi (HDP)'dir. Farklı tabelalar altında etnik ve kimlik merkezli politikalar üretmeye çalışan bu partiler, sayısal gücü düşük oy almasına rağmen özgül ağırlığını her geçen gün artırarak politik yolculuğuna devam etmektedir. Kürt siyasal hareketinin politik serüveninin başlangıcında Kürt kimliğine sahip olan politik aktörler, Sosyal Demokrat Halkçı Parti(SHP) içinde yer almıştır.

Ancak 14-15 Ekim 1989 tarihinde Fransa'nın başkentinde düzenlenen Uluslararası Kürt Konferansı'na iştirak eden SHP milletvekillerinden Kenan Sönmez, Mahmut Alınak, İsmail Hakkı Önal, Salih Sümer, Mehmet Ali Eren, Ahmet Türk ve Adnan Ekmen'in partilerinden ihraç edilmesi yeni bir partinin doğmasına neden olmuştur. Halkın Emek Partisi'nin (HEP) kurulmasının ilk basamağını teşkil eden bu ihraç kararı ile bu ihraç kararını kabul etmeyen Fehmi Işıklar'ın, Abdullah Baştürk'ün, Mehmet Kahraman'ın, Cüneyt Canver'in, İlhami Biniç'i'nin ve Arif Sağ'ın katılması ile HEP'in kuruluşu gerçekleşmiştir (NTV, 2009).

Bununla beraber, 1991 yılında yapılan genel seçimlerde

Parlamentoya girebilmek için SHP ile ittifaka giden HEP, on dokuz milletvekilini meclise göndermiş; fakat bu ittifak uzun süreli olamamıştır. Diyarbakır’dan seçilerek TBMM’ye katılan Leyla Zana’nın açılışta Kürtçe yemin etmeye teşebbüs etmesi ve bir kısım Kürt milletvekilinin Kürt bayrağını çağrıştıran renklerle Meclis’e gelmesi krize neden olmuş; ardından da HEP hakkında kapatma davası açılmıştır. Kapatılma ihtimaline karşın, 1992 yılının 29 Ekim’inde, “yedek plan” devreye sokulmuş ve Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP) kurulmuştur. Bununla birlikte, HEP’in yargı sürecinin başlaması yeni bir partinin daha siyasi arenaya çıkmasına neden olmuş ve 7 Mayıs 1993 tarihinde Demokrasi Partisi (DEP) kurulmuştur. 30 Nisan 1993 tarihinde ÖZDEP’in kendini kapattığını kamuoyu ile paylaşmasına karşın Anayasa Mahkemesi, 14 Temmuz 1993 tarihinde ÖZDEP ile HEP’in kapatılması kararını almıştır. Böylece Kürtlerin ilk yasal partisi olan HEP (Ersanlı, Özdoğan ve Uçarlar, 2012: 27), etnik siyaset yapmanın yasal olmaması (Özbudun, 2010: 23) gerekçesi ile kapatılmıştır. Kürt siyasal hareketinin politik yürüyüşüne başlamasından itibaren kurulan partilerin en temel handikaplarından birisinin, sıklıkla terör örgütü PKK’yı öven veya destekleyen söylemlere müracaat etmeleri olduğu belirtilmeli. Bundan dolayı bu siyasal geleneğin birçok partisi benzer bir sona maruz kalmış ve kapatılmıştır. DEP’in de terör örgütünü destekleyen bir dile başvurması üzerine ilkin DEP’in bazı milletvekillerinin dokunulmazlıkları kaldırılmış ve yargı yolu açılmış, ardından da bazıları hapis cezasına çarptırılmıştır. Bu süreçte DEP hakkında açılmış olan kapatma davası sonuçlanmış ve DEP de benzeri bir sona maruz kalmıştır (Özbudun, 2010: 123).

Daha sonra Halkın Demokrasi Partisi (HADEP), bu siyasal geleneğin önemli politik aktörlerinden olan Murat Bozlak ve bazı eski DEP milletvekilleri tarafından kurulmuştur. 11 Mayıs 1994 tarihinde kurulan bu Parti’nin kongresinde yaşananlar, sancılı bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Kongrede Türk bayrağının indirilmesi gibi yaşanan bazı olumsuz olaylar üzeri-

ne Bozlak ve parti yöneticileri hakkında tutuklama kararı çıkmıştır. Daha sonra “Partinin PKK'ya yardım yataklık ettiği ve yasadışı eylemlerin odağı haline geldiği anlaşıldığından Anayasa'nın 68. ve 69. maddeleri ile 2820 sayılı siyasi partiler kanununun 101 ve 103. maddeleri gereğince kapatılmasına karar verilmiştir” (Milliyet, 2009) denilerek 13 Mart 2003 tarihinde bu parti de kapatılmıştır. Bu sancılı süreçte yine “B Planı” devreye sokulmuş; 7 Ağustos 1998 tarihinde, Demokratik Halk Partisi (DEHAP) kurulmuştur. Aynı kadro, bu kez DEHAP da siyaset yapmaya başlamıştır.

Fakat DEHAP'ın 2003 yılında yapmış olduğu kongresinde bu ülkenin pek de yabancı olmadığı olumsuzluklar yaşanmıştır. Kongrede; İstiklal Marşı okunmamış, terör örgütü PKK'ya destek sloganları atılmış ve şiddeti öven pankartlar açılmıştır. Toplumsal ve siyasal öfkeye neden olan bu eylemler üzerine DEHAP hakkında da kapatma davası açılmıştır. Yine yargı sürecinde aynı taktik devreye sokulmuş ve Demokratik Toplum Partisi (DTP) hızlıca kurulmuştur. 19 Kasım 2005 tarihinde toplanan DEHAP'ın Olağanüstü Büyük Kongresi'nde de DEHAP'ın DTP'ye katılmasına karar verilmiştir.

Öncelikle DTP'nin en önemli özelliği, Türkiye'de ilk kez eş başkanlık sistemini uygulayan (Milliyet, 2009) parti olmasıdır. Ancak DTP de “Devletin ve milletin bölünmezliğine aykırı fiillerin odağı haline geldiği” gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Bu sırada, yine, 2 Mayıs 2008 tarihinde Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) kurulmuştur. Partinin 7 Eylül 2008 tarihinde yapmış olduğu ilk Olağan Kongresi'nde Varto'da Belediye başkanlığı yapan Demir Çelik, Genel Başkanlığa seçilmiştir (Radikal, 2009). Sonrasında da DTP'li milletvekilleri ve belediye başkanlarının topluca geçiş yaptığı partinin başkanlığına Selahattin Demirtaş ile Gültan Kışanak eş başkan seçilmiştir. 22 Haziran 2014'te İkinci Olağanüstü Kongresi'ni yapan HDP, bu siyasi geleneğin son halkası olup politik yolculuğuna devam etmektedir. Bu siyasi geleneğin ortaya çıkarmış olduğu partilerin temel özellikleri şunlardır:

a. DEP'ten HDP'ye kadar Kürt siyasal Hareketi içinden

doğan partilerin temel sıkıntısı, silahlı bir terör örgütü olan PKK ile arasına mesafe koyamamasıdır. Bu partiler; PKK’yı zemmetmeden, onunla aynı tabana hitap ettiğini söyleyerek, silahlı mücadele yerine parlamenter, yasal, sivil mücadele yöntemini benimsediklerini vurgulamıştır (Bora, 2017: 894). Kürt siyasal hareketinin içinde yer alan ve bir dönem DTP’nin de Genel Başkanlığını yapan Ahmet Türk’ün “DTP uzaylıların örgütü değil, PKK de uzaylıların örgütü değil. PKK ile DTP’nin tabanı ortak. Bana oy veren insanın çocuğu dağda. Bunu görerek gerçekleri tahlil etmemiz gerek” sözü bu gerçekliğin göstergesidir (Sabah, 2006).

b. Siyasi alanları oldukça kısıtlıdır. PKK’dan bağımsız hareket edememeleri, manevra alanlarının oldukça dar olması ve sadece marjinal sol gruplarla ittifak yaparak Türkiyelileşmeye çalışmaları, Kürt siyasetini ve aktörlerinin alanlarını kısıtlamıştır. (Tayiz, 2014: 10).

c. Şiddet ile aralarına sahici bir mesafe koyamamışlardır. Siyaset eylemi, doğası itibariyle şiddet ve teröre karşıdır. Ontolojik olarak siyaseti tercih etmek, şiddete ve teröre karşı olmayı ve müzakere etmeyi şart koşar. Bundan dolayı, terör örgütüne mesafe koyamayan ve hatta bazı dönemlerde şiddeti destekleyen bu hareketin partileri; kapatılmak, yasaklanmak veya kendini feshetmek zorunda kalmıştır.

d. PKK’ya ve Kürt siyasal hareketine destek veren seçmen kitlesinin aynı olması siyasetin alanını kısıtlamaktadır.

e. Yoğun olarak Kürtlerin yaşadığı bölgelerden oy alan bu siyasal hareketin bir diğer özelliği; sadece Kürt kimliğine odaklanması, Kürt sorununun dışındaki sorunlara kendisini kapatması, PKK bağlantısı dolayısıyla sürekli kapatılması hatta kapatılmaya teşne olması ve belli süre sonra kendini feshetmek zorunda kalmasıdır (Şahin, 2007).

f. Bu partiler; etnik bir hüviyete sahip olmakla beraber, bölgesel ve Kürtçü olarak bilinir (Kiriş, 2012: 47). Ancak etnik temelli siyasi partilerin kurulması ve faaliyet göstermesi, siyasi partiler kanununa göre yasaktır. Bundan dolayı da bu ve ben-

zeri partilerin ömrü oldukça kısa olmuştur. Buna rağmen bir taraftan etnik merkezli partiler kurulmaya bir taraftan da kapatılmaya devam etmektedir.

g. 1990'lardan itibaren Kürt siyasal hareketi içinde örgütlenen bu partiler; doğrudan Kürt kimliğini, Kürtlerin siyasal ve kültürel taleplerini kamusal alanda savunmak amacıyla kuruldukları için Türkiye'nin birçok siyasi aktörü, otoritesi ve kamuoyu tarafından sürekli eleştirilmiştir (Ersanlı, Özdoğan ve Uçarlar, 2012: 13).

Yaşanan tüm sıkıntılara ve gerilimlere rağmen Kürt siyasal hareketinin partileri, politik hayattaki özgül ağırlığını artırmaya devam ettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

2. Cumhuriyetin Din Söylemi; Laiklik, Tevhid-i Tedrisat, Diyanet, Alevilik

2.1. Laikliğin Anlamı ve Sınırları

Öncelikle, Türkiye'nin din politikasının temelinde, tanımı tartışmalı olmakla birlikte laiklik bulunmaktadır. Şerif Mardin'den, Bernard Lewis'e, Kemal Karpat'tan Niyazi Berkes'e kadar alanının uzmanı birçok düşünür, bu hususun altını çizmektedir. Cumhuriyetin din söylemi; laiklik anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Ancak Türkiye'de laikliğin ne olduğu veya nasıl anlaşılması gerektiği üzerine yapılan tartışmalar halen devam etmektedir, pek de bitecekmiş gibi gözükmemektedir. Genel olarak söylemek gerekirse, Tek parti dönemindeki (1923-1946) baskıcı anlayıştan din özgürlüklüğüne doğru evrilen laiklik anlayışı ve uygulamaları, Türkiye'de din-siyaset ilişkisinde yaşanan tartışmaların genel güzergahını ve çatışmaların fay hatlarını belirlemektedir. Bunun yanı sıra, din-devlet ilişkilerine bakıştaki farklılık veya siyasi önyargılar laikliğin tanımlanmasında uzlaşmayı da imkânsız hale getirmektedir (Feyzioğlu, 1992: 106). Bu çerçevede, "de jure" dine nispetle devlet otoritesinin öncellenmesi biçiminde yorumlanabilecek olan laiklik "de facto" dinin kontrol veya gözetim altında tutulması, dinin ve din adamlarının nüfuzunun kontrol altında olması anlamlarına gelmektedir. 5 Şubat 1937 tarihinde anayasal bir hüviyete kavu-

şan laikliğin, Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) 1931 tarihli Üçüncü Büyük Kongresi’nde kabul edilmiş olduğu belirtilmeli.

Bu kongrede laikliğin çerçevesi şu şekilde belirlenmiştir; *“Fırka, Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip olarak kabul etmiştir. Din telakkisi vicdani olduğundan, Fırka, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletinimizin muasır terakkisinde başlıca muvaffakiyet amili olarak görür”* (Kongre, 1931: 30). Türkiye’deki laiklik tartışmasının bir boyutunu da laikliğe içkin olan zihniyet dünyası oluşturur. Bu çerçevede dini; dünya işleri ve siyaset için rakip gören bir söylem düzeni içerisinde laiklik, aynı zamanda, muasır medeniyetin göstergesi; din de terakki için kendisinden uzak durulması gereken bir zihniyettir. Yeni düzenin anlam dünyasında laiklik, sadece bir kurucu ilke değildir; aynı zamanda çağdaş dünyaya giden en önemli yapıtaşı veya medeniyet anahtarındır.

Her ne kadar üzerinde anlam birliği olmasa da, Kemalist din politikasının temelini laiklik olduğunu belirten Lewis’e göre, yeni siyasal düzenin amacı; siyasal, toplumsal ve kültürel işlerde dinin ve din adamlarının otoritesine son vermek ve dini ‘sadece’ inanç ve ibadet konuları ile sınırlamaktır. Bundan dolayı olsa gerek, Cumhuriyet Türkiye’sinin kuruluş aşamasında bir taraftan çağdaş, Batılı ve bir ulusal bir din inşa edilirken bir taraftan da dine modern ve milliyetçi bir ton verilmeye çalışılmıştır(Lewis, 1993: 408). Bununla beraber, yaratılmaya çalışılan “makbul” Türk ulusundan din veya etnisite gibi bazı değerler de dışlanmış, sınırın dışında bırakılmıştır. Türk ulusal kimliğinin sınırları içerisinde dinin ve etnisitenin ancak makuliyet çerçevesinde var olduğunu belirtelim (Yıldız, 2013).

Bununla beraber, Cumhuriyetin ilanıyla beraber tercih edilen değişim, yeni rejimin siyasal yönünü göstermesi bakımından oldukça açıklayıcıdır. İslam toplumunun birliğini sembolize eden hilafet müessesesinin ilga edilmesi, siyasi otorite tarafından verilen kararların İslam hukukuna uygun olup olmadığı

ğini denetleyen Şeyhülislamlığın kaldırılması, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması, tekke ve zaviyelerle beraber medreselerin kapatılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edilmesi ve 1924 Anayasası'nın 2. maddesi olan "Türkiye devletinin dinî İslam'dır" hükmünün Anayasadan çıkarılması uygulamaları, cumhuriyetin siyasal yönünü ve din söylemini tespit etmek bakımından yerindedir (Sarıbay, 1985: 66). Bundan dolayı, yeni rejimin dinin toplumsal ve siyasal gücünü azaltmak amacıyla olduğu da söylenebilir. Cumhuriyetin kuruluş aşamasında laiklik çerçevesinde yapılanlar bütüncül olarak değerlendirildiğinde, dinin sosyolojik gücünü azaltmak için yapılmış kapsamlı değişiklikler olduğu görülecektir (Gotthard, 1972: 19-35).

Bu hamleler ile topluma modern, batılı ve seküler bir elbise giydirilmeye; din gerçekliği de toplumsalın dışına itilmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı laiklik baskıcı, dışlayıcı ve militan bir karakter kazanmıştır. Ancak bu baskıcı vasıf, laikliğin sadece bir boyutunu oluşturur. Oysa farklı ülkelerin laiklik uygulamaları yakından incelendiğinde daha başka bir durum ortaya çıkmaktadır. Örneğin ABD'nin veya İngiltere'nin laiklik anlayışında devlet, dini özgürlükleri korumakla yükümlüdür. Canatan'a (1997: 58-70) bu durumu şöyle izah eder; devlet, kişilerin din özgürlüğünü sağlamak, din özgürlüğünün alt yapısını inşa etmekle yükümlüdür, tıpkı seyahat ve ulaşım özgürlüğü gibi (Canatan, 1997: 58-70). Fransa, Almaya veya Amerika Birleşik Devletleri gibi bazı ülkelerde dini kurumlar, bizatihi devletin kendisi tarafından desteklenir veya devlet, gerektiğinde sponsor olur. Din özgürlükleri devletin güvencesi altındadır. Bu durum, laikliğe veya laik devletin doğasına aykırı değildir (Akkır, 2018, 98-125).

2.2. Diyanet İşleri Reisliği'nin Kuruluşu ve Fonksiyonu

Cumhuriyet döneminde, hem bütçesi hem de yapısı itibarıyla en fazla tartışılan kurumların başında Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) bulunmaktadır. Öncelikle Cumhuriyetin din politikasının ana hatlarını belirleyen uygulamalar; 3 Mart 1924 tari-

hinde ivedilikle gerçekleşmiştir. Hilafet kurumu ile beraber Şerîye ve Evkaf Vekâleti’nin kaldırılarak devletin dinî işlerine bakması için Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Böylece hem devletin din alanına bakışı ortaya çıkmış hem de devletin din üzerindeki kontrolü aşama aşama artmıştır. Bunun için, Kemalist Türkiye’nin siyasallığında laiklik, hep tekrarlanageldiği üzere, din ile siyasetin birbirinden ayrılması anlamına gelmez; dinin etki ve nüfuza karşı çıkan laiklik, devlet tarafından dinin kontrol ve gözetim altında tutulması anlamına gelir. Bu çerçevede, laikliği tarif etmek için kullanılması gereken kavramın denetim olması gerektiğini ifade eden Davison’a göre, Cumhuriyet Türkiye’inde batılı anlamda hiçbir zaman din-devlet ayrımı denenmemiştir. Dahası, din ve dini organizasyonlar devlet aygıtının gözetimi ve denetimi altında kendilerini gerçekleştirmişlerdir (Davison, 2002: 213-222). Laiklik ve cumhuriyetin din politikası bu çerçevede düşünülebilir.

Diyanet tartışmasının boyutlarını ise laik bir siyasal sistem içerisinde DİB’in varlığı, Sünni-Hanefi bir renk taşınması, Aleviler gibi farklı inanç gruplarına din hizmeti vermemesi başlıkları oluşturmaktadır. Sosyolojik olarak, Türkiye Cumhuriyeti’nde dinin tanzim edilmesi misyonunu taşıyan Diyanet’in varlığı; dinin türdeş hâle getirilmesi ve dinin sosyo-politik alandaki nüfuzuna karşı bir kalkan işlevi gördüğü etrafındadır (Kara, 2017: 83-123; Gözaydın, 2009: 246). Fakat Diyanet’in, Sünnilikle irtibatlı görülmesinin nedeni, Türkiye’nin nüfusunun büyük çoğunluğunun Sünni olması değildir; dönüştürülmek, siyasal sistem ile uyumlu hale hale getirilmek veya gözetim altında tutulmak istenen kitlenin ve yorumun Sünnilik olmasıdır (Kara, 2008: 98).

Bunun yanı sıra, Tek Parti döneminin baskıcı laikliğinden her toplumsal grup gibi Sünnilerde nasibini almıştır. Sünniliğe ait kabul edilebilecek olan bir çok dini eğitim kurumu kapatılmış, sünnilerin cemaat olarak örgütlenme hakları ellerinden alınmış ve din eğitimi yer altına inmek zorunda bırakılmıştır (Aktay, 2007: 62)

2.3. Cumhuriyetin Din Politikası ve Aleviler

Öncelikle Alevilerin sorunları, bugün ortaya çıkmış bir sorun değildir; Osmanlı'nın son döneminden başlayan uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Cumhuriyet döneminde varlığını artırarak sürdüren bu sorunun kaynağında; Sünniliği, devletin Sünnilere Diyanet kurumu üzerinden yardım etmesini, cami yapılmasını veya Diyanet'in bir devlet kurumunun varolmasını görmek pek gerçekçi değildir. Sorunun kaynağında; Tek Parti döneminin din politikaları ve uygulamalarının baskıcı niteliğinin yanı sıra tarihsel süreç içinde oluşan zihniyet ve önyargılar yatmaktadır. Genel olarak, özellikle erken Cumhuriyet döneminde devletin din politikasını; "dinin tekil bir yorumunu tekel altında tutmak" mottosu etrafında yorumlayabiliriz. Alevilerin sorunu bu anlam çerçevesi içinde değerlendirilecektir.

Türkiye'de yaşayan Alevilerin sorunlarının önemli bir boyutunu, Tekke ve Zaviyeler Kanunu oluşturmaktadır. 30 Kasım 1925 tarihli "*Tekke ve zaviyelerle türbelerin seddine ve türbedarlıklar ile bir takım unvanların men ve ilgasına dair*" başlıklı kanuna göre; "*gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler sahiplerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere kâmilan seddedilmiştir.*" Yine aynı kanuna göre, "*Alelumum tarikatlarla şeyhlik, deroişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çebebiplik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyüçülük, üfürükçülük ve gaipten haber vermek ve murada kavuşturmaya maksadıyla nüshacılık gibi unvan ve sıfatların istimaliyle bu unvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iktisası memnudur*" (Mevzuat).

Bu kanun ile Sünnilerin kurumları ile beraber Alevilere ait olan müesseseler kapatılmış ve dedelik kurumu da yasaklanmıştır. Özellikle toplumsal hayatı laik ilkesi doğrultusunda dönüştürmeye çalışan bu ve benzeri kanunlar; kapalı, kendi içinde veya periferide yaşayan Alevilerin bazı temel özelliklerini kaybetmelerine neden olmuştur (Yaman, 2007: 127). Bu çerçevede Aleviliğe ait olan musahiplik, dedelik, düşkünlük gibi kurum ve dinsel bazı ritüellerin etkilerini kaybetmeye başlama-

larının arka planında bu tür uygulamalar bulunmaktadır (Zurcher, 2004: 278-279).

Hülasa, erken Cumhuriyet’in ulusal eksenli laiklik politikasında, Sünnilik gayri resmi düzeyde dinselliğin meşru ana kalıbı olarak kabul edilmekle beraber Aleviler, ihtiyaç duyulan her seferde Türk laikliğinin biricik teminatı olarak görülmüş ve zamanla onlar da kendini Devletin meşru aparatı olarak konumlandırmıştır. Ancak Devlet, hiçbir zaman Aleviliği Sünnilikten ayrı bağımsız bir bölüm olarak görmemiş, değerlendirmemiştir (Rapor, 2010: 55).

2.4. Cumhuriyetin Din Politikası ve Tevhid-i Tedrisat

Cumhuriyet rejiminin din politikalarının sınırlarını belirleyen uygulamalardan birisi, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’dur. Bu kanun öncelikle, mektep ile medrese arasındaki dualiteye mektep lehine son vermiştir. Bu çerçevede eğitim-öğretim faaliyetinin, Milli Eğitim Bakanlığı çatısı altında ve tek elden organize edilmesine karar verilmiştir. Yanı sıra, dini ve seküler eğitimin modern okul şemsiyesi altında yapılması öngörülmüştür (Kaymakcan, 2006: 23). Bu tavrın da denetim ve gözetimi esas alan Türkiye laikliği ile uyumlu olduğu belirtilmelidir.

Tek Parti döneminde Milli Eğitim Bakanlığı yapan Tahsin Banguoğlu bu durumu; *“Tevhid-i Tedrisat Kanununun manası, ruhu şudur; Türkiye Bundan böyle bir tek umumi tahsil müessesesi, bir tek mektep yaratmak, bir tek terbiye vermek ve bir tek zihniyet sahibi insanlar yetiştirmek, bu sayede de bir tek bütün millet meydana getirmek”* (Ayhan, 2004: 57) şeklinde özetlemektedir.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile beraber din dersi uygulaması, ilkokullarda “Kur’an-ı Kerim ve Din Dersleri” ismiyle 2, 3, 4 ve 5. sınıflarda ikişer saat; ortaokulların 1. ve 2. sınıflarında “Din Bilgisi” ismiyle birer saat biçiminde düzenlenmiştir. Fakat “din devlet okullarında yerinin olmadığı” şeklindeki dışlayıcı laiklik anlayışının ağırlık kazanması ile beraber (Bilgin, 1980: 45) din dersi, 1924 yılında lise ders programından, 1927 yılında ortaokul programından, 1929 yılında ilköğretim programından,

1931 yılında İbtida-i Daru'l-Muallimîn ve İbtida-i Daru'l-Muallimatlar'ın programlarından, 1939 yılından itibaren de köy ilkokullarının programından çıkarılmıştır. Ayrıca 17 Nisan 1940 tarihinde çıkarılan 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu ile açılmaya başlayan Köy Enstitüleri'nin programlarında da din derslerine gerek olmadığı kararına varılmıştır (Gündüz, 1988: 543-557). Böylece yeni rejim, aşama aşama din derslerini ve dini eğitim kurumlarını seküler, laik ve ulusal sınırların dışına itmiş ve bazı dönemlerde de yasaklama yoluna gitmiştir.

3. HDP'nin Din Söyleminin Değerlendirilmesi

3.1. Siyasal Alanda Dinin Etkisi

Dinin, siyasal davranış ve tutumlar üzerindeki etkisi bilinen yaygın bir gerçekliktir. Kapitalizmin ruhunun Protestan ahlakta (Din) saklı olduğunu vurgulayan Max Weber'e göre din, toplumda ortak bir gelecek ve ülkü birlikteliği meydana getirmenin yanı sıra, toplumu bir arada tutan manevi bir tutkudur. Bunun yanı sıra, siyasalın belirlediği ekonomik ve toplumsal yapıyı konsolide edecek önemli bir etken, siyasi iktidarlara itaati ve toplumsal düzeni sağlayan bir referans sistemi ve meşruiyet kaynağıdır (Weber, 1997: 29).

En önemli fonksiyonlarından biri herhangi bir söylem ve eyleme meşruiyet kazandırmak olan din; siyasal sistemlere, politik iktidarlara ve aktörelere meşruiyet kazandırır. Meşrulaştırıcı işleviyle statükoyu, mevcut sosyal düzeni ve düzenlemeleri, kurumları, kurumların işleyiş biçimlerini yasallaştırarak etkili ve güçlü kılar. Bundan dolayı, hemen hemen sağdan sola bütün siyasal organizasyonların dini bir meşruiyet aracı olarak kullandığını veya gördüğünü söyleyebiliriz (Turan, 2014: 68-69). Böylece sosyolojik bir değer veya bireysel inanç olan din, bireylerin politik tutum ve davranışları üzerinde etkili bir faktöre dönüşebilmektedir (Mardin, 1992: 30). İşte bunun için din; politik karar, eylem, tutum, davranışları etkileyebilmekte ve etkili kılabilir. Toplumu bütünleştiren, toplumsal dayanışma ve bütünleşmeyi sağlayan güçlerin en kuvvetlisi olmakla beraber din, toplumu yeni bir temel üzerinde inşa etmeyi sağ-

layan bir değerler düzenidir (Vergin, 2000: 15). Özellikle siyasal tercihlerde sosyo-ekonomik statü ve sınıf mensubiyetinden daha etkili roller üstlenmekte (Köktaş, 1997: 66) olan din, kişilerin parti tercihinde ve herhangi bir siyasal partiye oy vermesinde etkili ve belirleyici olabilmektedir. Kısacası, siyasal tercihler üzerinde din oldukça etkili olmaktadır. Bunun en önemli göstergeleri de Türkiye’nin yakın dönem siyasi hayatıdır.

Dinin fonksiyonel ve meşrulaştırıcı etkisinden dolayı, HDP gibi kendini sol ve seküler evrende tanımlayan bir partinin din söylemi; dindar, seküler ve milliyetçi Kürt seçmen için fazlasıyla önem arz etmektedir. Kürt popülasyonu ile din arasındaki ilişkinin güçlü olması da, Kürt etnisitesine ait siyasi aktör ve partilerin din ve laiklik etrafında bir söylem inşa etmelerini zorunlu hale getirmiştir. Kürtler üzerine çalışmalar yapan Bruinessen’e göre; Kürt halkının dörtte üçü dindar, Sünni ve Müslüman’dır. Bruinessen ile aynı fikirde olan Mcdowall’e göre de, Kürt nüfusunun büyük çoğunluğunu, yaklaşık yüzde %71’ini Sünni Müslümanlar oluşturmaktadır (Mcdowall, 2004: 33). Bölgenin bu niteliğinden dolayı, Nakşibendiliğin İskenderpaşa kolunun şeyhi Esad Coşan 1990’ların başında yaptığı Güneydoğu ziyaretinin sonra gözlemlerini paylaşırken, oralara “Nakşibendistan” adı verilebileceğini ifade eder. Nakşibendilik ve Kadirilik tarikatlarının, Kürt illerinde ve özellikle geleneksel orta sınıflar arasında güçlü bir tabana sahip olması bu görüşü teyit eder mahiyettedir (Bora, 2017: 887). Bundan dolayı, dinsel değerlere hürmet gösteren veya “din kartı”nı kullanan partiler, Kürtler nezdinde itibar görmektedir (Çakır, 2011: 13-20).

Ancak Kürt siyasetinde yer alanların birçoğu dine inanamakta ve dinin insanlar üzerindeki etkisine karşı çıkmaktadır. Muhafazakârlığın etkili olduğu bu bölgede solun toplumsal tabanı zayıf olmakla beraber siyasal etkisi artmaktadır (Kurubaş, 2008: 41). Fakat bölgenin ana omurgasını muhafazakâr Müslüman kitle oluşturmaktadır. Bundan dolayı zaman zaman sol-milliyetçi Kürtler ile muhafazakâr Kürtler uzlaşmaya çalışmış (Bruinessen, 1993: 19) veya din kartı piyasaya sürülmüştür.

1970'lerden itibaren din, Kürt siyasal hareketi üzerindeki etkisini kaybetmeye başlamıştır. Çünkü inşa edilmeye çalışılan Kürt kimliğinin hüviyeti, seküler bir zihniyete sahip olan sosyalist hareket veya aktörler tarafından belirlenmeye başlanmıştır.

3.2. HDP'nin Din ve Laiklik Anlayışı

Öncelikle HDP'nin din ve laiklik anlayışını ortaya koymaya çalışmadan önce, sol veya sosyalist düşünce dünyasında dinin anlamını kısaca açıklamakta fayda var. Sol düşünceye göre din, gerici bir gerçeklik olup yanlış bilinç halidir. Solun en temel referanslarından birisi, Karl Marx'ın "*din, halkın afyonudur*" mottosudur. Marx'ın "*Dini çile, bir ve aynı zamanda, gerçek ıstırabın dile gelmesi ve gerçek ıstıraba karşı bir isyandır. Din, ezilen yaratığın iç çekmesi, kalpsiz dünyanın kalbi, ruhsuz koşulların ruhudur. Din halkın afyonudur*" sözü, sol düşüncesinin dine bakıştaki temel yapı taşı olarak görülebilir. Sol siyasette aslanan, aydınlanmacı felsefeden ilham ile kişinin kendi kaderini kendi bireysel aklıyla tayin etmesidir.

Bunun yanı sıra, Türkiye'de sol düşünce, neredeyse tüm cumhuriyet tarihi boyunca din mevzusunda devletin resmi talep ve beklentilerine göre pozisyon belirlemiştir. Bu devletçi düşünce ve refleks de sol ile muhafazakar kitlenin arasının açılmasına neden olmuştur (Ünüvar, 2008: 873-885). HDP bağlamında din meselesinin ilk boyutunu bu sol perspektif oluşturmaktadır.

İkinci olarak, HDP'nin parti programında veya resmi metinlerinde eşit vatandaşlık söylemi, genişçe kendine yer bulmaktadır. Eşit yurttaşlık söyleminin arka planında ise milliyetçilik veya yeni bir ulus inşa etme amacı yatmaktadır. Ulusçu hareketler erken dönemlerinde bir strateji olarak eşit yurttaşlığı ve bu söylem ile doğru orantılı olarak mevcut halin eleştirisini esas alır. Zawadzki'nin de belirttiği gibi (2010; 209-229), milliyetçi veya ulusçu hareketler, erken dönemlerinde "eşit vatandaşlık" veya eşitlik söylemini ön plana çıkarır. Eşit vatandaşlık veya eşitlik, ulusçu düşüncenin ilk döneminde atfı yaptığı en önemli referanstır. Geleneksel ekonomik, siyasal ve dini değer-

lerin eşitliğe düşman olduğunu ve farklılıkları dışladığını iddia ederek eşit vatandaş söylemi üzerinden kendi meşruiyetini konumlandırmaya çalışır. Ancak siyasi başarı elde edildiği zaman ideolojik, dini veya kültürel farklılıklar ulusun bütünlüğüne zarar verdiği gerekçesi ile yok edilir. HDP’nin farklı kimlikleri ön plana çıkaran veya özgürlükçü görünen söyleminin ardında böylesi bir anlam dünyası ve strateji yatmaktadır.

HDP’nin durumuna gelince, 22 Haziran 2014 tarihinde yapılan 2. Olağanüstü kongresinde kabul edilen parti tüzüğüne göre kendisini şöyle tanımlamaktadır. HDP, *“Tüm ezilenlerin ve sömürülenlerin; dışlanan ve yok sayılan bütün halkların ve inanç topluluklarının, kadınların, işçilerin, emekçilerin, köylülerin, gençlerin, işsizlerin, emeklilerin, engellilerin, LGBT (Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans) bireylerin, göçmenlerin, yaşam alanları tahrip edilenlerin; aydın, yazar, sanatçı ve bilim insanları ile bütün bu kesimlerle birlikte mücadele yürüten güçlerin her türden baskı, sömürü ve ayrımcılığı ortadan kaldırmak ve insan onuruna yaraşır bir yaşam kurmak üzere bir araya geldiği, demokratik halk iktidarını hedefleyen bir siyasi partidir”* (Tüzük, 2014). Negatif bir siyaset dilini benimseyen bu siyasal hareketin ana omurgasını; dışlanan, yok sayılan veya görmezden gelinen insanlar, inanç grupları veya sınıflar oluşturmaktadır. Tüzüğün ikinci maddesinde ise *“Dışlanan ve ayrımcılığa maruz kalan tüm inanç topluluklarının ve inanmayanların düşünce, ifade, vicdan ve ibadet özgürlüklerinin eşit vatandaşlık hakları temelinde çözüme kavuşturulması için mücadele etmek”* olarak hedefini belirlemiştir. Kısacası bütün halkların ve inanç topluluklarının savunusunu üstelenmeye niyetlenen HDP, dinsel talepleri eşit vatandaşlık hakları politikası ile çözmeyi amaçladığını belirtmektedir. HDP’nin din söyleminin ana omurgasını, laiklik oluşturmaktadır. Baskıcı veya özgürlükçü karakter arzedip-etmemesine dair pek bir emare bulunmasa da laiklik, HDP’nin parti program ve tüzüğünde yer almaktadır. Öncelikle CHP’den HDP’ye kadar farklı ideolojik bagaja sahip partilerin meşruiyet aygıtı laiklik olduğundan dolayı, bu kavrama HDP de sıklıkla müracaat etmektedir.

HDP'nin laiklik tasavvuru şu esaslara dayanmaktadır; Devlet, din ve inanç alanından uzak durmalı, din ve inanç konularını sivil alana bırakılmalı... HDP tarafından sıklıkla referans gösterilen özgürlükçü laiklik anlayışı; devletin dinden tamamen elini çektiği ve dinin devletin alanından çekilmesi gerektiği tasavvuruna dayanmaktadır (Evrensel, 2015).

HDP'nin Türkiye algısına göre, farklı din ve inanca sahip olanlar veya herhangi bir inanca sahip olmayanlar anayasal güvence altında değildir. Din söylemini, eşit vatandaşlık ve anayasal güvence etrafında kurgulamaya çalışan HDP'ye göre, *"Farklı din ve inanca sahip olan ya da her hangi bir dini inancı olmayan yurttaşların inanç ve vicdan özgürlüğünü eşit yurttaşlık temelinde anayasal güvenceye kavuşturulmalıdır"* (Evrensel, 2015).

HDP'nin laiklik anlayışının özeti şudur; *"Din, mezhep, felsefi görüş ayrımı yapmaksızın, tüm halkların ve inançların kendilerini özgürce ifade etme haklarını savunmak", "Hiçbir baskıya maruz kalmaksızın farklılıklarıyla birlikte kendi varlığını korumasını, geliştirmesini, eşit ve özgür yurttaşlık hukuku içerisinde istediği gibi yaşamasını temel bir ilke olarak kabul etmek", "İnanan veya inanmayan herkesin inanç ve vicdan özgürlüğünü benimsemek"* tir (Cumhuriyet, 2015).

Ancak HDP'nin laiklik anlayışı parti programlarında özgürlükçü görünmekle beraber, baskıcı bir karaktere sahip seküler bir toplum amacına dönük bir söylem olarak değerlendirilebilir. İnşa edilmek istenen seküler toplum, laik olmakla beraber İslam karşıtıdır. Bunun yanı sıra, tıpkı CHP gibi HDP de laiklik etrafındaki tüm tartışmalara kendini kapatmakta (Kaya, 2010) ve hatta laikliğin koruyucusu olarak sadece kendini görmektedir. Bir dönem partinin eş-başkanlığını yapan Figen Yüksekdağ'ın laikliğin güvencesinin HDP olduğu söylemesi veya eski milletvekillerinden Aysel Tuğluk'un *"İslam, Ortadoğu'daki etkin inanç, bunu kimse göz ardı edemez. Bölgede tarikatlar, radikal dinci gruplar oluşmamışsa, PKK ve Öcalan sayesinde. PKK, laikliğin güvencesidir"* (Tuğluk, 2016) açıklamaları bu anlayışın uzantısıdır.

3.3. HDP ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Türkiye’nin çok partili siyasi hayata geçmesinden itibaren en fazla tartışılan konularından birisi Diyanet İşleri Başkanlığı’dır. Gerek devlet aygıtı içindeki bütçesinin büyüklüğünden gerekse Sünni bir renge sahip olmasından dolayı hep eleştiri konusu olmuştur.

Diyanet tartışması da HDP’nin zihniyet dünyasını ve din söylemini ele veren tartışmalardan birisidir. HDP’nin parti programında, “zorunlu din dersinin kaldırılması” talebinin yanı sıra, “Alevilerin eşit yurttaşlık taleplerinin kabulü”, “Cem evlerinin ibadet yerleri olarak kabul edilmesi”, “ayrımcılığa maruz kalan inançların ibadet yerlerine eşit muamele” gibi vurgular ön plana çıkmaktadır. HDP’ye göre bu politika, aynı zamanda, Sünni Müslümanların da inançlarının devlet tekelinden kurtarılması, özgürleşmesi ve kendi inançlarını istedikleri gibi yaşamaları anlamına gelmektedir(Cumhuriyet, 2015).

HDP, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kaldırılması gerektiğini savunmaktadır. Bu sayede; devlet din ve inanç işlerinden uzak duracak, din ve inanç işleri sivil alana bırakılabilecektir. Bu durum parti programında şöyle ifade edilmektedir; “Aleviler, Hıristiyanlar, Museviler, Ezidiler gibi ezilen ve dışlanan tüm inanç ve kültür grupları üzerindeki baskıların kaldırılması için mücadele eden Partimiz, devletin dini biçimlendirme aracı olarak işleyen Diyanet’in kaldırılmasını, inanç sembolleri üzerindeki her türlü baskıya son verilmesini, inanç ve ibadetin inananların vicdanına bırakılmasını savunur.” (Program, 2014).

Bu söylemi Sünniler üzerinden meşrulaştırmaya çalışan Demirtaş; “Sünniler zannetmesin ki devletin zorunlu din anlayışı veya Diyanet anlayışı Sünni mezhebini geliştiren bir anlayıştır... En çok da ona zarar veriyor. Devletin yazdığı kitaplarda, Hz Muhammed’in tebliğ ettiği din anlayışının dışında bir şey anlatılıyor” demektedir.

Negatif bir siyaset diline sahip olan HDP’ye göre, Türkiye’de farklı din ve inanç gruplarına baskı yapılmaktadır. Ger-

çekliği oldukça tartışmalı olan bu tasavvur etrafında HDP, kendi din söylemini inşa etmiştir. Parti programında bu durum; *“Aleviler, Hristiyanlar, Museviler, Ezidiler gibi ezilen ve dışlanan tüm inanç ve kültür grupları üzerindeki baskıların kaldırılması için mücadele eden Partimiz, devletin dini biçimlendirme aracı olarak işleyen Diyanet’in kaldırılmasını, inanç sembolleri üzerindeki her türlü baskıya son verilmesini, inanç ve ibadetin inananların vicdanına bırakılmasını savunur”* (Program, 2014) biçiminde şöyle ifade edilmektedir.

3.4. Zorunlu Din Dersleri ve HDP

Öncelikle zorunlu din dersi uygulaması, 12 Eylül darbesinden sonra uygulamaya konulan 1982 Anayasası’nın 24. Maddesine dayanmaktadır. Bu maddeye göre, ilk ve orta dereceli okullarda din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin okutulması zorunlu hale gelmiştir. Bu maddeye göre, *“Din ve ahlak eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışında din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine küçüklerinde kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.”* (Kaymakcan, 2006; 23-25)

HDP, genel olarak zorunlu din derslerinin kaldırılması gerektiğini savunmaktadır. Parti programında, zorunlu din dersinin kaldırılması gerektiğini ifade eden HDP’ye göre, din dersinin zorunlu olması eğitimin dinselleşmesine neden olmaktadır (Evrensel, 2015). Eski Eřbařkan Demirtaş’a göre de bir baskı çeşidi olan zorunlu din dersi uygulaması, inancın yaşanmasının önündeki engellerden birisine dönüşmüş durumdadır.

HDP’nin 2015 yılında yayımlanmış olduğu Seçim Bildirgesi’nde zorunlu din dersi uygulamasının yerine getirilmek istenen sistem biraz daha netleşmiştir; *“Her bir öğrencinin kendi inancı doğrultusunda seçmeli olarak ders ve eğitim alma hakkı gözetilecek. Sivil din eğitimi tümüyle serbest olacak...”* Ancak bu çoğulcu toplum veya radikal demokrasi perspektifi, eğitim sisteminin ana karakterinin özgürlükçü, laik ve bilimsel olduğu gerçeğliği ile konsolide edilir. Yine Türkiye’de din eğitiminin ve İmam

Hatip Okullarına gidişi kolaylaştıran 4+4+4 uygulaması, özgürlükçü laiklik ilkesini ortadan kaldırmaktadır; bundan dolayı bu uygulamaya son verilmelidir (HDP Seçim Bildirgesi, 2015: 19).

3.5. HDP ve Aleviler

Türkiye’nin tartışmalı gündem maddelerinden birisi, şüphesiz, Alevilik ve Alevilerin sorunlarıdır. Aleviler bağlamında sorunun parametrelerini; Diyanet İşleri Başkanlığı’nın konumu, zorunlu din dersi uygulaması, İmam Hatip Okullarının varlığı veya Cem evlerinin konumu gibi başlıklar oluşturmaktadır. Öncelikle, HDP’nin hem parti programında hem seçim bildirgelerinde bu başlıklar sıklıkla gündeme gelmektedir. HDP, bu sorunların çözümü için eşit yurttaşlık paradigmasını önermektedir. Örneğin, cemevi problemi de eşit yurttaşlık formülü ile çözümlenmelidir. Parti Programına göre, yapılması gereken Cem evlerinin ibadethane olarak tanınmasıdır. Çünkü eşit yurttaşlık bunu gerektirir; Alevilerin talebi kabul edilmelidir (Program, 2014).

HDP’nin Alevilerin sorunlarına bakışını ortaya çıkaran en önemli gösterge, 2015 yılında gerçekleştirilen “Alevilik; Tarih, Sorun, Tahayyül Konferansı”dır. HDP’nin de bileşenleri arasında yer aldığı Halkların Demokratik Kongresi(HDK) tarafından düzenlenen bu konferansın sonuç bildirgesi HDP’nin söylem düzeyinde Alevilik sorununa bakışını özetler mahiyettedir. Sonuç bildirgesinde çözüm için öneriler şöyle sıralanmıştır;

- a. Aleviler devlet tarafından kimliklerinin tanımlanmasını değil tanınmasını talep etmektedir.
- b. Devlet eliyle dinsel tekleştiriminin sevk ve idare edildiği bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı lağvedilmeli; dinler ve inançlar sivil alana terk edilmelidir.
- c. Zorunlu ve seçmeli din dersleri kaldırılmalı, eğitimin dinselleştirilmesi anlayışından vazgeçilmeli, anadilinde eğitim talebi karşılanmalıdır.
- d. Devletin dinden elini çektiği, dinin de devletin içinden çekildiği bir özgürlükçü laiklik hayata geçirilmelidir.
- e. Alevilerin ibadethanelerinin yasal statüsü tanınmalı; el

konulmuş ve kapatılmış dergâh ve inanç merkezleri inanç sahiplerine geri verilmelidir. Türkiye dışında bulunan Alevi Bektaşî dergâhlarına yönelik işgalci ve asimilasyoncu politikalara son verilmelidir.

f. Alevilere ve diğer din ve mezhep gruplarına karşı ayrımcılık ve ötekileştirme içeren yazılı ve sözlü söylem ve hakaretler nefret suçu olarak kabul edilmeli; önleyici tedbirler alınmalı ve yasal yaptırım uygulanmalıdır.

g. Devlet Aleviliğin bilgisine, kitlesine ve kutsal değerlerine yönelik müdahaleci asimilasyon politikalarından vazgeçmelidir.

h. Kamusal ve özel istihdam alanlarında Alevilere kota tanınmalı, istihdamda fırsat eşitliği sağlanmalıdır.

i. Tarih boyunca yapılan Alevi katliamlarının araştırılması için hakikat komisyonları oluşturulmalı; sürgün ve göçmen durumuna düşmüş Alevilerin mağduriyetleri giderilmeli, zararları tazmin edilmelidir.

j. Alevi kadınlar inanç kimlikleri nedeniyle de çoklu bir baskıya ve ezilmeye maruz kalmaktadır. Bunun yanı sıra sosyal, kültürel ve siyasal alanda da Alevi kadınların görmezden gelindiği bir gerçektir. Alevi kurumlarından başlayarak tüm örgüt ve siyasal yapılarda kadınların eşit temsiliyetinin ve örgütlenmesinin önu açılacak şekilde etkin mekanizmalar oluşturulmalıdır.

k. Ocak dergah sisteminin bütün geleneksel süreklileri ve inanç sahiplerinin ana dillerinde tekrar hayata geçirilerek, inancın kendi öz dinamikleriyle yaşanmasının koşulları sağlanmalıdır.

l. Alevilerin kültürel hakları tartışılmaz. Bu kültürün nasıl sürdürüleceği ve yaşatılacağı konusunda devletin herhangi bir tasarrufu Aleviler açısından tartışma dışıdır.

m. Aleviler yürütülen çözüm sürecini desteklemekte, bu sürecin demokratik, özgürlükçü, laik bir ülke hedefiyle geliştirilmesini ve bunun için kendi tarihsel birikimleriyle müzakere sürecine dahil olmayı istemektedirler.

n. Aleviler eşitlikçi, demokratik katılımcı, özgürlükçü laik, cinsiyet eşitlikçi, özyönetimci ve ekolojik bir anayasanın yapılması için mücadelelerini yükselteceklerdir (t24, 2015).

4. Sonuç ve Değerlendirme

Öncelikle materyalist bir felsefe üzerine kurulu olan sol düşüncenin dine bakışı oldukça problemlidir. Din, gerici bir yanlış bilinç olup halkların afyonudur. HDP de sol, sosyalist ve etnik özelliklere sahip bir partidir. Dine karşı tarafsız veya özgürlükçü bir tutum içerisinde görünmesine rağmen, klasik olarak sol ve seküler bir toplum yaratmayı hedeflemektedir. Bu anlamda HDP’nin din söylemini özgürlükçü veya laikliğini pasif olarak tanımlamak oldukça zordur.

HDP, tıpkı diğer sol partiler gibi dini, toplumun ve devletin dışına çıkarmaya çalışmaktadır. Bu düşünce ile arzulanan laikliğin çoğulcu bir renge kavuşması veya farklı inançların toplum içinde özgürce yaşaması değildir. Çünkü bu düşüncede din, gelenekselleşmiş aydınlanmacı-pozitivist kalıplar içinde anlamlandırılmaktadır. Sol, seküler veya sosyalist dünyada dinin kamusal hayatta kendini ortaya koyması veya var olması pek mümkün gözükmemektedir. Bu bağlamda HDP’nin siyasal dünyasında ne zorunlu veya seçmeli din derslerine ne de Diyanet İşleri Başkanlığı gibi dini alanı düzenleyen kurumlara ihtiyaç vardır. Aslolan dinden veya dinsel yapılardan arınmış bir toplumdur.

HDP’nin din söylemi belli birtakım açmazları da taşımaktadır. Kendi dinsel söylemini Sünnilik eleştirisi üzerinden meşrulaştırmaya çalışan HDP’nin; dini, devletten veya devleti dinden bağımsızlaştıracak herhangi bir çözüm önerisi gözükmemektedir. Örneğin tek mezhepli devlet anlayışından, çok dinli devlet paradigmasına çıkacak belli bir yaklaşımı bulunmamaktadır. Farklı mezheplerin devlet hizmetinden nasıl yararlanacağı veya devlet şemsiyesi altında nasıl yer alacağına dair herhangi bir öneri bulunmamaktadır. Ortaya çıkan tablo sadece eşit yurttaşlık söylemi üzerinden mevcut yapının eleştirisidir. Bunun da arka planında yeni ulus inşa etme amacı yatmaktadır.

Din-devlet ilişkileri bağlamında HDP, eleştirilerinin merkezine Diyanet İşleri Başkanlığını koymakta ve negatif bir dille bu kurumu eleştirmekte ama bu toplumun çoğunluğunu oluşturan Sünniler için kayde değer bir öneri ortaya koyamamaktadır. Örneğin “Diyanet İşleri Başkanlığı, ‘Din ve İnanç İşleri Kurulu’ olarak yeniden yapılandırılacak” diyor; ancak bu kurulun sivil mi, özerk mi yoksa kamu kurulu mu olacağına dair herhangi bir netlik bulunmamaktadır. Tüm bu bilinmemelikler, HDP’nin din söylemini inandırıcı, gerçekçi olmaktan uzaklaştırıyor. HDP’nin din söylemi farklı bir politik stratejinin ürünü gibi görünmektedir. Bu stratejinin merkezinde ulus oluşturma çabası yatmaktadır. PKK ile aynı ideolojik bagaja sahip olan HDP, kendi ulusal birliğini sağlamak için farklı dini etnik ve ideolojik grupları kendi şemsiyesi altında toparlamaya çalışan PKK ile aynı minvalde siyaset üretmeye çalışmaktadır. Alevilerin, Ezidilerin veya Süryaniler’in parti programında yer almasının arka planında böylesi bir çaba yatmaktadır. Özgürlük söylemi, Diyanet veya İmam Hatip Okulu açıklamaları veya Sünnilik eleştirileri bu çabanın argümanlarıdır.

HDP’nin din söyleminin bir boyutunu da demokratik siyasetin popülist karakteri oluşturmaktadır. HDP’nin destek gördüğü bölge, muhafazakar kesimin yaşadığı ve dinin önemli bir değer olduğu Doğu ve Güneydoğu bölgesidir. Özellikle seçim dönemlerinde din kartının siyaset arenasına sürülmesinde bu demografik yapının etkisi büyüktür. Bundan dolayı, BDP döneminde başlayan muhafazakar kesime açılma çabası, din söylemini de ön plana taşımıştır. Kısacası, HDP’nin din söylemi, yenilikçi bir paradigma olmaktan öte, solun ezberlerini tekrar etmektedir.

Kaynaklar

Akkır, Ramazan. “Modern Zamanlarda Ulus Devlet ve Din Devlet İlişkilerinin Batı Dünyası Çerçevesinde Değerlendirilmesi”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1, (2018): 98-125.

Aktay, Yasin. “Sosyo-Kültürel ve Politik Yönleriyle Alevilik Üzerine Notlar”. *Milel ve Nihal* 4/1, 2007.

- Ayhan, Halis. *Türkiye’de Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.
- Bora, Tanıl. *Cereyanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Beriker, Nimet. *Çatışmadan Uzlaşmaya Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Bilgin, Beyza. *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*. Ankara: Emel Matbaacılık, 1980.
- Bruinessen, Martin Van. *Kürdistan Üzerine Yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993. Canatan, Canatan. *Din ve Laiklik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Chandra, Kanchan. *Why Ethnic Parties Succeed: Patronage and Ethnic Counts Head in India*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2004.
- Connor, Walker. “The Timelessness of Nation”, *History and National Destiny: Ethnosymbolism and Its Critics*, Editör: Montserrat Guibernau, John Hutchinson. 35-47. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Çakır, Ruşen. *12 Eylül’den 12 Haziran’a Siyasi Partiler: BDP*. İstanbul: SETA Yayıncılık, 2011.
- Cumhuriyet. HDP Seçim Bildirgesi. (21. 04. 2015) http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/259275/iste_HDP_nin_secim_bildirgesinin_tam_metni.html (25. 05. 2018).
- Davison, Andrew. *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Demir, Eyüp. *Yasal Kürtler*. İstanbul: Tevn, 2005.
- Duverger, Maurice. *Siyasi Partiler*. İstanbul: Bilgi Yayınları, 1976.
- Ertosun, Erkan ve Tomaslar Didem. PKK’nın Laiklik Söylemi: “Truva Atı” İslam’dan Demokratik İslam Kongresi’ne. *Bilge Strateji* 7/13, (Güz 2015): 71-95.
- Ersanlı, Büşra, Günay Göksu Özdoğan, Nesrin Uçarlar. *Türkiye Siyasetinde Kürtler: Direniş, Hak Arayışı, Katılım*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Evrensel. “HDP’nin Alevi Bildirgesi Açıklandı: Halklara Eşitlik İnanlarına Özgürlük (30. 04. 2015) <https://www.evrensel.net/haber/111587/hdpnin-alevi->

- [bildirgesi-aciklandi-halklara-esitlik-inanclara-ozgurluk](#) (25. 06. 2018).
- Gözaydın, İştar. *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Gotthard, Jaschke. *Yeni Türkiye'de İslamlık*. Ankara: Bilgi Yayınları, 1972.
- Gündüz, Turgay. "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi (1923-1998)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (7), (1998): 543-557.
- HDP Seçim Bildirgesi. (2015) <http://www.hdp.org.tr/images/UserFiles/Documents/Editor/HDP%20Se%C3%A7im%20Bildirgesi%20Tam%20Metin.pdf> (20. 06. 2018).
- Horowitz, Donald. L. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California, 1985.
- Kaya, Gülsen. "Halifelik ve Çarşaf: Köhnemiş Modern Mit". *Liberal Düşünce* 57-58, (2010): ss.27-32.
- Kara, İsmail. *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Dergâh yayınları, 2017.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergâh yayınları, 2008.
- Kaymakcan, Recep. "Türkiye'de Din Eğitimi Politikaları Üzerine Düşünceler". *EKEV Akademi Dergisi* 10/27, (2006): 21-36.
- Kiriş, Mehmet Hakan. "Türkiye'de Rekabetçi Siyasal Partilerin Dönüşümü: Post-80 Sisteminde Eski Yeni Partilerin Yükseliş ve Düşüşü". *Toplum ve Demokrasi* 6/13-14, (Ocak-Aralık, 2012): 25-53.
- Kongre. *C.H.F Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Köktaş, Mehmet Emin. *Din ve Siyaset*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Kurubaş, Erol. "Etnik Grup-Devlet İlişkilerinin Sorunsallaşması ve Aktör Tutumlarındaki Açmazlar: Türkiye'deki Kürt Sorunu Örneği". *Liberal Düşünce* 50, (2008): 19-53.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev: Metin Kıratlı. Ankara:

- Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Mcdowall, David. *Modern Kürt Tarihi*. Ankara: Doruk Yayıncılık, 2004.
- Milliyet. “HEP DEP ve HADEP de kapatılmıştı” (11.12. 2009).
<http://www.milliyet.com.tr/hep--dep-ve-hadep--br-de--font-color-darkblue-kapatilmisti--font-siyaset/siyasetdetay/11.12.2009/1172724/default.htm> (27. 08. 2018).
- Mevzuat. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf> (27.08. 2018).
- NTV. “HEP DEP ve HADEP de kapatılmıştı”, (08. 12. 2009).
https://www.ntv.com.tr/turkiye/hep-dep-ve-hadep-de-kapatilmisti,JR_zt6Uy0Ua_XQdEottLsw (27. 08. 2018).
- Özbudun, Ergün. *Türk Siyasal Hayatı*. İstanbul: Açık Öğretim Yayınları, 2010.
- Özbudun, Ergün. *Siyasal Partiler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1979.
- Program. Halkların Demokratik Partisi Programı. (2014).
<http://www.hdp.org.tr/tr/parti/parti-programi/8> (20. 06. 2018).
- Radikal. “Beş Parti Kapatıldı Deneyimli DTP’nin Yedeği Hazır: BDP”. (12. 12. 2009).
<http://www.radikal.com.tr/politika/bes-parti-kapatildi-deneyimli-dtpnin-yedeği-hazır-bdp-968810/> (03. 03. 2018).
- Rapor. *Alevi Çalışmayı Nihai Raporu*. Ankara: DNA Medya Tanıtım, 2010.
- Sabah, “Tabanımız Dağda”, (22. 04. 2006)
<http://arsiv.sabah.com.tr/2006/04/22/siy108.html> (27. 08. 2018).
- Sarıbay, Ali Yaşar. *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985.
- Şahin, Haluk. “Parti Kapatmak Çare Değildir” Radikal. (23. 05. 2007)
<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/haluk-sahin/parti-kapatmak-care-değildir-815000/> (27. 08. 2018).

- Şener, Aktürk. "Türk Siyasetinde Etnik Hareketler: 1920-2007". *Doğu Batı Dergisi* 44, (Şubat-Nisan 2008): 43-74.
- Tayız, Kurtuluş. *30 Mart'a Doğru Barış ve Demokrasi Partisi*. İstanbul: SETA, 2014.
- Turan, Erol. *Siyaset Bilimine Giriş*. Konya: Palet Yayınları, 2014.
- Tuğluk, Aysel, "Aysel Tuğluk'tan PKK'lı Laiklik Çıkışı." (27. 04. 2016) <http://www.ensonhaber.com/ayssel-tugluktan-pkkli-laiklik-cikisi-2016-04-27.html> (20. 05. 2018).
- Tüzük,
<http://www.hdp.org.tr/images/UserFiles/Documents/Gallery/Tuzuk.pdf> (20.08.2018)
- t24. HDK'nın Alevi Konferansından 19 Maddelik Çözüm Paketi: İç Güvenlik Paketi Derhal Kaldırılsın. (06. 04. 2015). <http://t24.com.tr/haber/hdknin-alevi-konferansindan-19-maddelik-cozum-paketi-ic-guvenlik-paketi-derhal-kaldirilsin,292711> (20. 07. 2018).
- Ünüvar, Kerem. "Türkiyede Sol Düşünce ve Din". Modern Türkiyede Siyasi Düşünce: Sol, Edit: Murat Gültekingil, 873-895, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Vergin, Nur. *Din Toplum ve Siyasal Sistem*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Aruoba. İstanbul: Hil Yayınevi, 1997.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum*, Çev: Latif Boyacı, İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- Yıldız, Ahmet. *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Zawadzki, Paul. "Milliyetçilik, Demokrasi ve Din". *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek*. Yayına Hazırlayanlar: Alain Dieckhoff, Christophe Jaffrelot, 201-219, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Zurcher, Eric Jean. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.